

ΤΟ ΙΕΡΟ ΚΟΡΥΦΗΣ ΤΟΥ ΒΡΥΣΙΝΑ (Ι) ΜΙΑ ΠΡΩΙΜΗ ΜΟΡΦΗ ΑΜΦΙΚΤΙΟΝΙΑΣ

— Έρευνες και προβληματισμοί

Η κορυφή του Βρύσινα είναι πολύ κοντά σε κατοικημένες περιοχές αλλά η ίδια δεν είναι κατοικήσιμη. Πολύ συχνά κρύβεται στα σύννεφα, σχεδόν πάντα δέρνεται από αέρηδες, και πηγές νερού υπάρχουν πολύ πιο χαμηλά. Επομένως μια μόνιμη κατοίκηση είναι σχεδόν αδύνατη. Γι' αυτό η ανθρώπινη παρουσία δεν είναι διαχρονική. Απαντά σε μεγάλο βάθος χρόνου αλλά σποραδικά, και πιθανότατα είναι εποχιακή. Συνδέεται με φαινόμενα εξαιρετικά του ανθρώπινου βίου, έκτακτης προσέλευσης και επιβεβαίωσης συλλογικότητας, όπως π.χ. με τακτές τελετουργίες ή έκτακτες συγκεντρώσεις.

ΙΡΙΣ ΤΖΑΧΙΛΗ

Ομότιμη Καθηγήτρια Προϊστορικής Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης

ΟΤΑΝ ΣΗΚΩΝΕΙ ΚΑΝΕΙΣ ΤΑ ΜΑΤΙΑ ΤΟΥ ΑΠΟ ΤΟ ΡΕΘΥΜΝΟ ΠΡΟΣ ΤΟ ΝΟΤΟ στρέφοντας τα νώτα του στη θάλασσα, το βλέμμα του καθηλώνεται στον ορεινό όγκο του Βρύσινα, και κυρίως στην υψηλότερη κορυφή του, το Άγιο Πνεύμα (υψόμετρο 858 μ.), που δεσπόζει στην οροσειρά του Βρύσινα, στο νότιο τμήμα της. Ο λόφος είναι ορατός περιμετρικά από τα βόρεια υψίπεδα, από τη θάλασσα, από την κοιλάδα του Λατζιμά στα ανατολικά, και στα δυτικά από τον Γάλλο και από την περιοχή και το νεκροταφείο των Αρμένων. Για αιώνες ο ψηλός λόφος με τα μικρά κτίσματα της κορυφής, και κυρίως την εκκλησία του Αγίου Πνεύματος, είναι ένα τοπόσημο που τραβά το βλέμμα αναπόδραστα, ένας τόπος μιας δυνάμει πολλαπλής σηματοδότησης (εικ. 3).

Όταν κινηθεί κανείς προς την κορυφή ακολουθώντας τον σύγχρονο δρόμο, ή ένα από τα παλιά μονοπάτια που συγκλίνουν προς τα εκεί και τα οποία ακολουθούν τα σημερινά κοπάδια από γιδοπρόβατα, αποκτά μια άλλη εικόνα. Αλλιώς φαίνονται τα πράγματα από την κορυφή. Η αμφίδρομη θέα προς όλη την περιοχή ξεδιπλώνεται σε όλο της το μεγαλείο συμπεριλαμβάνοντας και την κοιλάδα του Αγίου Βασιλείου (εικ. 4). Από την κορυφή έχει κανείς μια συνολική θέα του περιγυρου, μία συγκεντρωτική «γεωγραφική» εικόνα. Μπορεί να παρατηρήσει και να εκτιμήσει καλύτερα τα ανθρωπογενή ιστορικά τοπία και τους ποικίλους τρόπους διαμόρφωσής τους από τους κατάφυτους λόφους με ελιές και κυπαρίσσια, τους υψηλότερους λειμώνες, τις πεζούλες, τα «βιοτεχνικά» δάση βελανιδιάς και τις προστατευμένες κοιλάδες με τις πηγές. Γι' αυτό, όσο μπορούμε να γνωρίζουμε, ήταν πάντα θέση βίγλας από τον Ύστερο Μεσαίωνα και μετά έως σήμερα, που αποτελεί παρατηρητήριο της Πυροσβεστικής για τον εντοπισμό εστιών πυρκαγιάς.

Από την κορυφή αντιλαμβάνεται κανείς και κάτι άλλο: ότι η εικόνα της απομονωμένης, υψηλής και σχεδόν απρόσιτης κορυφής που έχει από κάτω είναι κάτι εντελώς σχετικό. Η κορυφή είναι εύκολης πρόσβασης και βρίσκεται μέσα σε περιοχή «εξημερωμένη». Γύρω και κυρίως προς νότον απλώνονται οροπέδια, παντού

01

Ζωόμορφο ειδώλιο από τον Βρύσινα.

μικρά λακιά ελάχιστης έκτασης, δολίνες προσχωσιγενείς, διαμορφωμένες από τα νερά των ασβεστολιθικών όγκων και την επί αιώνες ανθρώπινη εργασία. Οργωμένα, καταπράσινα, με μεγάλες και μικρές πέτρες για τη συγκράτηση της υγρασίας, σε συνδυασμό με τις κατάφυτες πεζούλες κάνουν το τοπίο φιλικό, ανθρώπινο, καθόλου απρόσιτο και απότομο. Τώρα η περιοχή είναι βοσκοτόπια αλλά ως πριν από μερικές δεκαετίες καλλιεργούσαν λαχανικά μη ποτιστικά, που μεγάλωναν με τη νυχτερινή υγρασία και την υγρασία του εδάφους. Ήταν το αόρι των διαφόρων χωριών, διαμορφωμένο σε καλλιεργήσιμες μικρές εκτάσεις σαν κήπος. Οι κάτοικοι ονομάζουν το οροπέδιο γύρω από την κορυφή του Αγίου Πνεύματος «κάμπο». Επομένως η κορυφή του λόφου, όπου βρίσκεται το Ιερό Κορυφής, κάθε άλλο παρά απομονωμένη είναι. Βρίσκεται σε απόσταση απολύτως προσιτή από την παραγωγική και την κατοικημένη περιοχή. Άλλωστε περιμετρικά του λόφου εντοπίστηκαν με την επιφανειακή έρευνα, κυρίως στα βορειοανατολικά, αλλά και στα νότια και δυτικά, οι οικισμοί της ΥΕΙΠΓ περιόδου, οι λεγόμενοι «οικισμοί καταφύγια», αν και στην περίπτωσή μας η θέση τους και η γεωμορφολογία του περιβάλλοντος υποδεικνύουν μάλλον μια επιλογή προς την οικονομική εκμετάλλευση του υψηλού χώρου.

Το μινωικό φαινόμενο των Ιερών Κορυφής

Τα λεγόμενα Ιερά Κορυφής, που παρά την ονομασία τους δεν βρίσκονται πάντα σε κορυφή αλλά σε μια ψηλή θέση, είναι ένα φαινόμενο που χαρακτηρίζει τη μινωική αρχαιολογία και σχεδόν μόνο αυτήν. Σε μια θέση αρκετά ψηλή, συνήθως ένα λόφο που τον χτυπούν αέριδες και με μεγάλη αμφίδρομη ορατότητα, όπως στον Βρύσινα ή στον Πετσοφά, αλλά μπορεί και σε πλαγιά, όπως στους Ατσιπάδες ή στον Κόφινα, παρουσιάστηκε σε κάποια συγκεκριμένη χρονική περίοδο (περίπου το 1800 π.Χ.) μια καταπληκτική αριθμητική πυκνότητα συγκεκριμένων και ειδικών ευρημάτων σε μικρή σχετικά χωρική διασπορά. Πολλές φορές συνοδεύονται από κτίσματα (Γιούχτας, Πετσοφάς, Τραόσταλος) και άλλοτε όχι. Η διαμόρφωση του χώρου είναι συχνά βαθμιδωτή: οι άνθρωποι εκμεταλλεύονται τα φυσικά χαρακτηριστικά του λόφου και τα ενισχύουν με κατασκευές και λαξεύσεις, δίνοντας έτσι ανθρωπογενή μορφή στον φυσικό βράχο. Προσθέτουν κτίσματα, αν και μάλλον περιορισμένα, γιατί τα ιερά είναι σε μεγάλο βαθμό υπαίθρια, και φροντίζουν να υπάρχουν κάποιοι εξομαλυσμένοι χώροι για να μπορούν να γίνονται ανθρώπινες συναθροίσεις. Κυρίως ο πολύ μεγάλος αριθμός των ευρημάτων (ειδώλια και τεράστιες ποσότητες θραυσμένης κεραμικής) υποδεικνύει χώρο τελετουργιών, λατρευτικών αποθέσεων και σε κάθε περίπτωση χώρο συγκέντρωσης πολλών ανθρώπων, ενδεχομένως και για ποικίλους άλλους σκοπούς πλην των λατρευτικών (λήψη συλλογικών αποφάσεων, επίλυση διαφορών, τελετουργική συνάντηση γενών σε τακτά διαστήματα). Λόγω του ότι συχνά υπήρχαν οστά καμένα και ίχνη

02

Αγγεία και θραύσμα αγγείου διαφόρων περιόδων.

03

Άποψη του Βρύσινα από ΒΔ.

02

03

από στάχτες, διατυπώθηκε η εικασία ότι το τελετουργικό περιλάμβανε θυσίες και σπονδές ενδεχομένως νυκτερινές¹.

Τα ευρήματα των Ιερών Κορυφής παρουσιάζουν μεταξύ τους αρκετές ομοιότητες σε γενικές κατηγορίες (κεραμική, ειδώλια, λίθινα σκεύη κ.ά.), και αρκετές διαφορές (διαφορετικές αναλογίες και πυκνότητες και διαφορετικά είδη ευρημάτων). Έχουν παρ' όλα αυτά ένα κοινό χαρακτηριστικό, και αυτό είναι ο εξαιρετικά αποσπασματικός χαρακτήρας τους. Πρόκειται για κεραμική εξαιρετικά θρυμματισμένη και ειδώλια σε τεράστιους αριθμούς, πολύ φθαρμένα. Αυτό καθιστά τη διεξοδική μελέτη τους δύσκολη και είναι ένας από τους λόγους της προβληματικής τους ερμηνείας. Τα Ιερά Κορυφής προσφέρονται εύκολα σε παντοειδείς θεωρίες και παρ' όλες τις αναλύσεις εξακολουθούν να αποτελούν αίνιγμα, όπως όταν είχαν πρωτοπαρουσιαστεί στη μινωική αρχαιολογία από την πρώτη ήδη δεκαετία της ζωής της με την ανασκαφή του Myres στον Πετσοφά². Το γεγονός ότι επαναλαμβάνονται σε πολλές θέσεις στην Κρήτη, κυρίως στο ανατολικό τμήμα της, τείνει να τους δώσει χαρακτήρα κανονικότητας, αλλά αυτό δεν αίρει τις δυσκολίες ανάλυσης. Κανένα Ιερό Κορυφής δεν είναι πλήρως δημοσιευμένο. Δεν έχει κατανοηθεί καλά ούτε η φύση ούτε η ιστορικότητά τους, ούτε το γιατί και πώς παρουσιάστηκε αυτό το φαινόμενο σε μια χρονική στιγμή και εξαφανίστηκε ύστερα από μερικούς αιώνες. Ωστόσο έχουν γίνει πολλές σχετικές μελέτες οι οποίες επικεντρώνονται αφενός στα λατρευτικά δρώμενα και στους τύπους του τελετουργικού και αφετέρου σε μια συστηματοποίηση των κατηγοριών των ευρημάτων³. Επίσης, συζητείται ευρέως η σχέση τους με τα ανάκτορα και το συγκεντρωτικό διοικητικό σύστημα⁴.

Τα περισσότερα Ιερά Κορυφής συνδέονται με πόλεις, όπως ο Πετσοφάς (με την πόλη του Παλαικάστρου) και ο Γιούχτας (με την πόλη και το ανάκτορο της Κνωσού). Τα περισσότερα άκμασαν κατά την Παλαιοανακτορική περίοδο, όπως οι Ατσιπάδες⁵. Εντούτοις μερικά από τα μεγαλύτερα, όπως ο Γιούχτας, ο Τραόσταλος, ο Βρύσινας ή ο Κόφινας, συνδέονται με την κυρίως Νεοανακτορική φάση, τη φάση της ακμής του μινωικού πολιτισμού. Έχουν γίνει πολλές συζητήσεις για το κατά πόσον οδήγησαν στο ανακτορικό συγκεντρωτικό σύστημα διοίκησης, τέθηκαν υπό την επιρροή του, συρρικνώθηκαν ή ακόμη και εξαφανίστηκαν από αυτό.

Σημειώσεις

- ¹ Ο Ν. Πλάτων (1951) επιχείρησε μια ταξινόμηση των τελετουργιών στα Ιερά Κορυφής.
- ² Myres 1902-1903.
- ³ Kyriakides 2005.
- ⁴ Haggis 1999.
- ⁵ Peatfield 1983.

Το Ιερό Κορυφής του Βρύσινα

Η θέση στην κορυφή Άγιο Πνεύμα εντοπίστηκε και ταυτίστηκε ως Ιερό Κορυφής από τον P. Faure το 1963. Τα έτη 1972 και 1973 έλαβε χώρα η εκτεταμένη ανασκαφή Δαβάρρα, από την οποία προέκυψε πολύ μεγάλος αριθμός ειδωλίων και κεραμεικής. Κατόπιν αδείας του ανασκαφέα, η γράφουσα με μία ομάδα μεταπτυχιακών φοιτητών ανέλαβαν τη μελέτη των ειδωλίων, που υπολογίζονται κατ' ελάχιστον σε πάνω από 6.000 και περίπου 30.000 θραύσματα, και της κεραμικής που είναι περίπου ενάμισης τόνος. Από το 2004 έως το 2011 την ανασκαφή διεξήγαγε το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης και η ΚΕ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων⁶.

ΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΤΗΣ ΑΝΘΡΩΠΙΝΗΣ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣ

Η κορυφή του Βρύσινα είναι πολύ κοντά σε κατοικημένες περιοχές αλλά η ίδια δεν είναι κατοικήσιμη. Πολύ συχνά κρύβεται στα σύννεφα, σχεδόν πάντα δέρεται από αέριδες, και πηγές νερού υπάρχουν πολύ πιο χαμηλά. Επομένως μια μόνιμη κατοίκηση είναι σχεδόν αδύνατη. Γι' αυτό η ανθρώπινη παρουσία δεν είναι διαχρονική. Απαντά σε μεγάλο βάθος χρόνου αλλά σποραδικά, και πιθανότατα είναι εποχιακή. Συνδέεται με φαινόμενα εξαιρετικά του ανθρώπινου βίου, έκτακτης προσέλευσης και επιβεβαίωσης συλλογικότητας, όπως π.χ. με τακτές τελετουργίες ή έκτακτες συγκεντρώσεις.

Από τα αρχαιολογικά ευρήματα η ανθρώπινη παρουσία ανιχνεύεται πολύ πριν από τη χρήση του χώρου ως ιερού. Υπάρχουν ίχνη κατοίκησης από την Τελική Νεολιθική περίοδο (4000-3200 π.Χ.), δηλαδή μερικά λίθινα εργαλεία και αρκετά όστρακα που ανήκουν σε μερικές δεκάδες αγγεία, τα περισσότερα από ρηχές και βαθιές φιάλες. Δεν φαίνεται να είχε διάρκεια και ήταν περιορισμένης έκτασης. Συνδέεται με το φαινόμενο της παρουσίας μικρών νεολιθικών εγκαταστάσεων σε υψηλές θέσεις σε όλη την Κρήτη κατά την Τελική Νεολιθική. Ήταν ένα μεμονωμένο χρονικά επεισόδιο, καθώς δεν υπάρχουν ενδείξεις ανθρώπινης παρουσίας την επόμενη περίοδο, δηλαδή αυτήν της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού (3200/3000-2100 π.Χ.).

Ίχνη ανθρώπινης παρουσίας ξανασυναντώνται στη ΜΜΙ (2100-1900 π.Χ.) μέσω μερικών χαρακτηριστικών αγγείων (άωτα κύπελλα, αγγεία τραχωτού ρυθμού), αλλά μια σαφής αρχαιολογική παρουσία του φαινομένου, δηλαδή μια μεγάλη συγκέντρωση ειδωλίων ανθρωπόμορφων και ζωόμορφων και επίσης μια μεγάλη ποσότητα σπασμένων αγγείων, ανήκουν στην επόμενη περίοδο, τη ΜΜΙΙ. Αναγνωρίζουμε τα σκεύη της εποχής, τους δώωτους γεφυρόσχημους σκύφους, τα κυάθια, τις μικρές πρόχους κ.λπ. (εικ. 2, 5). Η κεραμική την εποχή αυτή είναι κατάκομη, πολύχρωμη και με τεράστια ποικιλία. Η διακόσμηση είναι άλλοτε σχηματική, συνηθέστατα όμως αναπαραστατική. Η συχνότητα της πλαστικής διακόσμησης σε παντοειδή σκεύη, μεγάλα και μικρά, είναι εντυπωσιακή. Πλαστικά επίθετα στοιχεία στις εξωτερικές ή τις εσωτερικές επιφάνειες, στα χείλη ή τις λαβές, σχηματίζουν βράχους, πουλιά που κουρνιάζουν, φίδια που κουλουριάζονται και ζώα που τρέχουν και δρασκελίζουν βράχους (εικ. 6, 7, 8). Σχηματίζονται έτσι τοπία που παρουσιάζουν τεράστιο ενδιαφέρον ως προς τους τρόπους νοητικής και εικαστικής απόδοσης του χώρου και του βάθους⁷.

Ο κύριος όγκος του υλικού ανήκει στη ΜΜΙΙΙ-ΥΜΙΑ (1700-1500 π.Χ.), δηλαδή την αρχή της Νεοανακτορικής περιόδου. Σε γενικές γραμμές η όψη των αγγείων αλλάζει. Χάνεται η πολυχρωμία και η πλαστική διακόσμηση. Γίνονται πιο τυποποιημένα, λιγότερο κοσμημένα. Τα σχήματα είναι πρόχοι, αμφορείς, δίσκοι, τριποδικές χύτρες, κάδοι. Το κύριο χαρακτηριστικό αυτής της φάσης είναι ο τεράστιος αριθμός των κωνικών κυπέλλων. Είναι περίπου 8.000, πάνω από το 75% της κεραμικής της περιόδου. Υπάρχει μια σαφής τάση τυποποίησης που δεν αφορά μόνο τα κωνικά κύπελλα αλλά και την υπόλοιπη κεραμική. Το κύριο στοιχείο είναι ότι οι αριθμοί αγγείων και ειδωλίων αυξάνονται εξαιρετικά, πράγμα

⁶ Παπαδοπούλου / Τζαχίλη 2010. Για τη συστηματική ανασκαφή στο Ιερό Κορυφής του Βρύσινα, βλ. εδώ, σ. 84-89.

⁷ Τζαχίλη 2011.

04

05

04

Η περιοχή γύρω από τον Βρύσινα.

05

Αγγείο από το Ιερό Κορυφής του Βρύσινα.

06

Επίθετα στοιχεία σε αγγεία.

07

Αγγείο με επίθετα στοιχεία.

06

07

08

08
Επίθετα ειδώλια σε αγγεία.

09
Θραύσματα ζωόμορφων ειδωλίων.

που σημαίνει ότι και η πυκνότητα των επισκέψεων αυξάνει επίσης δραματικά (εικ. 9). Το είδος των αγγείων υποδεικνύει επίσης και το είδος των τελετουργικών κινήσεων. Τι ακριβώς γινόταν δεν γνωρίζουμε, ούτε πότε, ούτε σε ποια εποχή του χρόνου, ούτε αν ήταν μέρα ή νύχτα. Από το είδος των αγγείων όμως εικάζουμε ότι έπιναν και έτρωγαν πολλοί μαζί, συλλογικά, γιατί διατηρήθηκαν τα υπολείμματα των γευμάτων και των οινοποσιών. Τα αγγεία υποδεικνύουν επίσης ότι επί τόπου θα γινόταν και κάποιου είδους ετοιμασία τροφής, λόγω των κάδων και των τριποδικών χυτρώων.

Υπάρχει και κάποια περιορισμένη παρουσία κεραμικής από την ΥΜΙΙΒ και Γ περίοδο (1350-1000 π.Χ.), του τέλους δηλαδή της Μινωικής περιόδου που συνήθως συνδέεται με τη μυκηναϊκή παρουσία στην Κρήτη. Ωστόσο δεν είναι σαφές αν στο τέλος αυτής της Ύστερης Εποχής του Χαλκού η ανθρώπινη παρουσία σχετίζεται με κάποια συνέχεια των λατρευτικών φαινομένων ή απλώς συνδέεται με την κατοίκηση στην ίδια περίοδο περιμετρικά του λόφου, την οποία ανέδειξε η επιφανειακή έρευνα. Η ανθρώπινη παρουσία συνεχίζεται την Πρωτογεωμετρική και Αρχαϊκή περίοδο και κατόπιν χάνεται. Κάποια σπάνια όστρακα ελληνιστικά δεν συνιστούν σοβαρή μαρτυρία για χρήση της θέσης. Ουσιαστικά ομάδες ανθρώπων εμφανίζονται ξανά τον Ύστερο Μεσαίωνα, οπότε και πάλι παρατηρούνται φαινόμενα λατρείας με την παρουσία εκκλησιαστικών κτισμάτων. Κατόπιν, σε όλη τη διάρκεια της Βενετοκρατίας και της Τουρκοκρατίας, ο τόπος εκτός από λατρευτικός, υπήρξε παράλληλα και θέση βίγλας. Αυτό συμβαίνει και σήμερα. Το καλοκαίρι, όπως ήδη αναφέραμε, είναι παρατηρητήριο της Πυροσβεστικής.

ΤΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Το κύριο είδος ευρημάτων είναι τα ειδώλια, ανθρωπόμορφα και ζωόμορφα, εξαιρετικά πολυάριθμα και εξαιρετικά αποσπασματικά (εικ. 1). Ελάχιστα είναι τα διατηρούμενα σε κάποιο ποσοστό που να επιτρέπει την αποκατάστασή τους. Ουσιαστικά έχουμε να κάνουμε με έναν τεράστιο αριθμό θραυσμάτων από διάφορα σημεία: πολύ συχνά πόδια και κέρατα, κεφάλια ή σώματα ή χέρια. Σχεδόν όλα είναι χειροποίητα. Αυτά κατά κανόνα θεωρούνται αναθήματα και εντάσσονται σε πλαίσιο τελετουργικό, μολονότι δεν έχει κατανοηθεί πλήρως ούτε ο ρόλος τους,

ούτε η αριθμητική τους εκτίναξη (κατά χιλιάδες μέσα σε λίγες δεκαετίες), ούτε η εικονοπλαστική τους σημασία⁸.

Τα ζωόμορφα ειδώλια είναι σχεδόν όλα βοοειδή. Πολλά από αυτά είναι συμπαγή, αλλά στα περισσότερα το σώμα είναι κοίλο με εσωτερική ή εξωτερική αύλακα. Το κεφάλι είναι πάντα συμπαγές και ορισμένων ελαχίστων το κεφάλι έγινε σε μήτρα και προσαρμόστηκε κατόπιν σε κοίλο σώμα. Σε αυτές τις περιπτώσεις πρόκειται για μεγαλύτερα ειδώλια.

Οι διαστάσεις τους παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλία, πολύ μεγαλύτερη από εκείνη των ανθρωπόμορφων: από 5 εκ. μήκος έως μεγάλα ειδώλα σχεδόν 80 εκ. σε μήκος και 60 εκ. σε ύψος. Τα μεγάλα αυτά ειδώλια, σχεδόν αγαλμάτια, είναι από την τελευταία περίοδο, τη Νεοανακτορική. Ένας μεγάλος αριθμός ειδωλίων είναι βαμμένα μαύρα, και μερικά έντονα καστανέρυθρα. Ορισμένα εικονίζονται με δύο κεφαλές, λόγω προφανώς του ιδιαίτερου συμβολικού βάρους της κεφαλής και των κεράτων (εικ. 11). Το χρονολογικό πλαίσιο είναι αντίστοιχο με της κεραμικής. Δηλαδή υπάρχει ένας αριθμός ολόβαφων μελανών μεσαίου μεγέθους, τα οποία είναι αρκετά σχηματικά και ανήκουν στην Παλαιοανακτορική περίοδο, ενώ η πλειονότητα είναι μεγαλύτερα, ραδινότερα, με καστανέρυθρο επίχρυσμα και εμπίπτουν στη Νεοανακτορική περίοδο. Δεδομένου ότι ελάχιστα ζωόμορφα ειδώλια από όλη την Κρήτη έχουν δημοσιευτεί, και ακόμη λιγότερα από Ιερά Κορυφής, είναι εξαιρετικά δύσκολος ο εντοπισμός παραλλήλων. Κατά συνέπεια, αυτό το εξαιρετικά πολυάριθμο σύνολο (όπως είπαμε, πάνω από 6.000 ειδώλια) διατηρεί ένα χαρακτήρα όλως ιδιαίτερο, όπως άλλωστε και τα πολυάριθμα ανθρωπόμορφα ειδώλια.

Υπάρχουν και χάλκινα ευρήματα, σχετικά περιορισμένα σε σχέση με αυτά που απαντούν σε άλλα Ιερά Κορυφής: χάλκινα ειδώλια λατρευτών, λίγα μικρογραφικά ελάσματα σμιλών και μικρογραφικοί τελετουργικοί πελέκεις. Ούτε τα λίθινα αντικείμενα είναι πολλά. Περιορίζονται σε μερικές τράπεζες προσφορών (εννέα) και σε θραύσματα λίθινων αγγείων και ομοιώματα πελμάτων. Ανάμεσά τους υπάρχει ένα εύρημα εξαιρετικό: η κεφαλή ενός αιλουροειδούς εξαιρετικής τέχνης και μνημειακότητας (εικ. 10).

ΓΡΑΠΤΑ ΤΕΚΜΗΡΙΑ ΚΑΙ ΣΗΜΕΙΑ ΚΕΡΑΜΕΩΣ

Στον Βρύσινα μαρτυρούνται τα περισσότερα είδη γραπτής συμβολικής επικοινωνίας, γνωστά την περίοδο των Παλαιών και Νέων Ανακτόρων στην Κρήτη: δηλαδή τα μινωικά ιερογλυφικά, σημεία Γραμμικής Α και σημεία κεραμείας. Ας αρχίσουμε από τα τελευταία. Συχνά υπάρχουν διάφορα χαράγματα σε αγγεία, σε διάφορα σημεία τους, που ομοιάζουν πολλές φορές αλλά δεν ταυτίζονται με τα

⁸ Βλ. σχετικά το άρθρο του Δ. Σφακιανάκη, «Πίλινα ανθρωπόμορφα ειδώλια από το μινωικό Ιερό Κορυφής στον Βρύσινα», το οποίο θα δημοσιευτεί στο τεύχος 120 του περιοδικού *Αρχαιολογία και Τέχνες*.

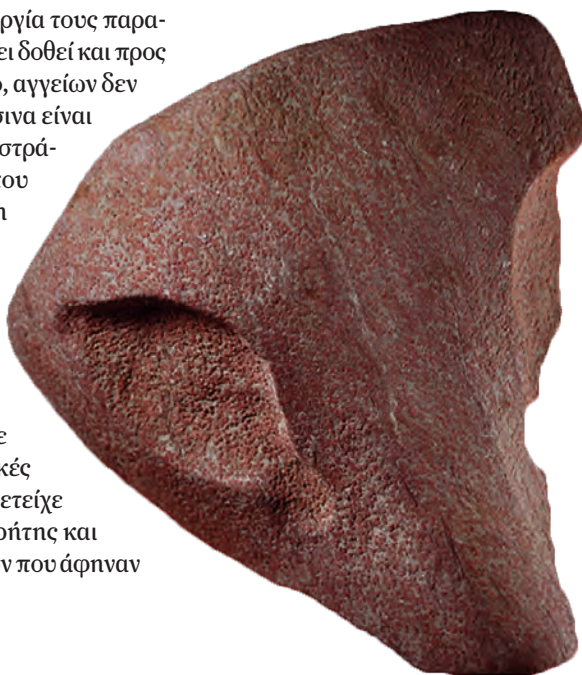
σημεία γραφής. Αυτά ονομάζονται σημεία κεραμέως. Η λειτουργία τους παραμένει αινιγματική. Συνολική εξήγηση της παρουσίας τους δεν έχει δοθεί και προς το παρόν ο λόγος της σήμανσης μερικών, ελάχιστων στο σύνολο, αγγείων δεν είναι γνωστός παρά τις θεωρίες που αναπτύχθηκαν. Στον Βρύσινα είναι περίπου 70 σημεία σε ένα σύνολο περισσότερων από 100.000 οστράκων. Εκτός αυτών, υπάρχουν διάφορες επιγραφές σε αγγεία που αναγνωρίζονται ως Γραμμική Α. Το 2011 βρέθηκε τετράπλευρη σφραγίδα με σημεία της ιερογλυφικής – η μόνη προς το παρόν μαρτυρία χρήσης ιερογλυφικών στη Δυτική Κρήτη.

Η παρουσία των τεκμηρίων αυτών, χωρίς να θέλουμε να επεκταθούμε στο θέμα εδώ, σημαίνει ότι η γύρω περιοχή, από όπου προέρχονταν οι επισκέπτες, είχε κοινωνική οργάνωση αντίστοιχη με εκείνη των περισσότερο γνωστών περιοχών της Κεντρικής και Ανατολικής Κρήτης, με γραπτή επικοινωνία, με ανταλλαγές και σχέσεις πολιτικές, εμπορικές, ή κοινές λατρευτικές πρακτικές. Θα πρέπει να υποθέσουμε ότι η γύρω περιοχή συμμετείχε στην αστικοποίηση που παρατηρήθηκε σε άλλα σημεία της Κρήτης και οδήγησε στη συγκρότηση συστημάτων διοίκησης και ανταλλαγών που άφηναν γραπτά τεκμήρια.

Η ΠΡΟΤΕΙΝΟΜΕΝΗ ΕΡΜΗΝΕΙΑ

Από την αρχή φάνηκε ότι ο Βρύσινας δεν θα πρέπει να αντιμετωπιστεί απλώς σαν άλλη μία περίπτωση του μινωικού φαινομένου των Ιερών Κορυφών, το οποίο ονομάζουμε περιοριστικά λατρευτικό. Για να αντιμετωπιστεί ως φαινόμενο ερμηνεύσιμο ιστορικά πρέπει να δοθεί η δέουσα σημασία στη συγκεκριμένη χρονική στιγμή που άκμασε όπως και σε αυτήν που εγκαταλείφθηκε, αλλά και στο συγκεκριμένο γεωγραφικό πλαίσιο.

Γι' αυτό, εκτός της ενδελεχούς μελέτης των ευρημάτων, πρέπει να στραφούμε και στο πλέγμα των οικισμών που τον περιβάλλουν, των οποίων αποτελεί σημείο αναφοράς. Δεν πρέπει να αντιμετωπιστεί ως μεμονωμένο φαινόμενο συμβολικής απόθεσης, που μόνο υποδεικνύει τελετουργίες και ανθρώπινες συναθροίσεις. Ο ορεινός όγκος του Βρύσινα και η Κορυφή Άγιο Πνεύμα είναι στο κέντρο περιοχής παραγωγικής και κατοικημένης. Οποιοσδήποτε δραστηριότητες λάμβαναν χώρα εκεί κατανοούνται καλύτερα στο πλαίσιο της χώρας και των χωριών που τις πραγματοποιούσαν. Αυτό απαιτεί την κατανόηση των πόρων, την κατανόηση των αλλαγών του τοπίου καθώς και της διασποράς της κατοίκησης στον ευρύτερο

10

11

χώρο. Το βουνό πρέπει να μελετηθεί ως φαινόμενο ολικό, λαμβάνοντας υπόψη τη φυσική διάπλαση και την ανθρώπινη συμπεριφορά ταυτόχρονα, πρέπει δηλαδή να αντιληφθούμε τις διαδρομές, τα μονοπάτια, τις πηγές, τα τοπωνύμια, την ανθρώπινη ορατότητα.

Για το λόγο αυτό διεξήχθησαν εκ παραλλήλου δύο έρευνες. Μία συστηματική επιφανειακή επισκόπηση περιμετρικά του λόφου, η οποία φωτίζει την έκταση και τη φύση της ανθρώπινης κατάληψης του χώρου, και μία τεχνική και πετρογραφική ανάλυση της κεραμεικής ύλης των αγγείων με την ελπίδα μιας χωροτακτικής εκτίμησης της έκτασης και των ορίων της χώρας, της περιοχής από όπου προέρχονται οι επισκέπτες. Η επιφανειακή έρευνα που διεξάγεται από τον Κ. Σμπόνια δίνει απαντήσεις στον τρόπο προσέγγισης του λόφου, στις γύρω εγκαταστάσεις, στην εκμετάλλευση των πόρων.

Η ανάλυση των κεραμικών υλών κατέδειξε την πολυμορφία των τεχνικών παραδόσεων, πράγμα που σημαίνει ότι τα αγγεία που χρησιμοποιήθηκαν στο λόφο, όπως και οι επισκέπτες που τα έφεραν, προέρχονται από ποικίλα γεωγραφικά σημεία. Τα σημεία αυτά δεν είναι ιδιαίτερα απομακρυσμένα. Η εκτίμηση είναι ότι δεν θα ήταν πάνω από 20 χιλιόμετρα σε ευθεία γραμμή. Ενισχύεται επομένως η άποψη ότι το Ιερό Κορυφής ήταν ένα σημείο αναφοράς τοπικής εμβέλειας μεν αλλά με υψηλή συμβολική σημασία, όπως δείχνει η πυκνή επισκεψιμότητά του.

Έτσι το εξαιρετικό φαινόμενο ότι μία από τις ψηλές κορυφές της οροσειράς του Βρύσινα έγινε τόπος συνάντησης ανθρώπων με χαρακτήρα δημόσιο, μπορεί να πάρει και άλλες ερμηνείες, πέραν των λατρευτικών, αλλά και συμπληρωματικά προς αυτές. Οι εποχιακές συναντήσεις, τα συλλογικά γεύματα ύστερα από θυσίες, οι συνενυέρσεις των γενών και των γενεών μπορεί να γίνονταν με τρόπους τελετουργικούς μεν και σε πλαίσιο λατρευτικό, αλλά με περιεχόμενο αντίστοιχο με αυτό που σήμερα ονομάζεται πολιτικό. Συμμαχίες γενών και επίλυση διαφορών, συμφωνίες για βοσκοτόπια και εκμετάλλευση πηγών, ανταλλαγές δώρων και λόγων, ανάμεσα σε όρκους φιλίας, επικλήσεις πίστης, τραγούδια, ύμνους, χορούς και ίσως τελετές ενηλικίωσης και ζευγαρώματα. Θόρυβοι από ανθρώπους, ζώα, μυρωδιές, θρόισμα ρούχων, φωνές, βήματα και λαχανιάσματα προς και από την κορυφή ενός πλήθους ανθρώπων, παιδιών, ζώων θα ήταν η χαμένη εικόνα που προσπαθούμε να αποκαταστήσουμε. Οι κινήσεις τους, οι ρυθμοί, οι χρόνοι, τα αισθήματα και κυρίως τα λόγια τους μας διαφεύγουν. Αλλά δεν πρέπει να λησμονούμε ότι υπήρξαν και ότι αυτά καθόρισαν τα υλικά τεκμήρια που έχουμε στα χέρια μας.

10

Λίθινη κεφαλή αιλουροειδούς.

11

Ζωμόρφα ειδώλια από τον Βρύσινα.

Βιβλιογραφία

- Δαβάρας 1974: Δαβάρας Κ., «Ανασκαφή ΜΜ Ιερού Κορυφής Βρύσινα Ρεθύμνης», *Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών* 7 (1974), σ. 210-213.
- Faure 1963: Faure P., «Cultes de sommets et cultes de cavernes en Crète», *Bulletin de Correspondence Hellénique* 87/2 (1963), σ. 493-508.
- Haggis 1999: Haggis C., «Staple Finance, Peak Sanctuaries and Economic Complexity in Late Prepalatial Crete», στο Chaniotis A. (επιμ.), *From Minoan Farmers to Minoan Traders*, Franz Steiner Verlag, Στουτγάρδη 1999, σ. 53-85.
- Κορδατζάκη 2007: Κορδατζάκη Γ., «Κεραμική από το ιερό κορυφής του Βρύσινα. Ένα σύνθετο τεχνοσύστημα παραγωγής και χρήσης την 2η χιλιετία π.Χ.», αδημ. διδ. διατρ., Ρέθυμνο 2007.
- Kyriakides 2005: Kyriakides E., *Ritual in the Bronze Age Aegean: The Minoan Peak Sanctuaries*, Duckworth, Λονδίνο 2005.
- Myres 1902-1903: Myres J.L., «Excavations at Palaikastro II. The Sanctuary site at Petsofa», *Annual of the British School at Athens* 9 (1902-1903), σ. 356-358.
- Παπαδοπούλου / Τζαχίλη 2010: Παπαδοπούλου Ε. / Τζαχίλη Γ., «Ανασκαφή στο Ιερό Κορυφής του Βρύσινα Νομού Ρεθύμνης», στο Ανδριανάκης Μ. / Τζαχίλη Γ. (επιμ.), *Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης 1, Πρακτικά της 1ης Συνάντησης*, Ρέθυμνο, 28-30 Νοεμβρίου 2008, Ρέθυμνο 2010, σ. 452-463.
- Peatfield 1983: Peatfield A.A.D., «The topography of Minoan peak sanctuaries», *Annual of the British School at Athens* 78 (1983), σ. 273-280.
- Πλάτων 1951: Πλάτων Ν., «Το Ιερόν Μαζά (Καλού Χωριού Πεδιάδος) και τα μινωικά Ιερά Κορυφής», *Κρητικά Χρονικά* (1951), σ. 96-160.
- Τζαχίλη 2011: Τζαχίλη Γ., *Βρύσινας Ι. Μινωικά Εικαστικά Τοπία*, εκδ. Τα Πράγματα, Αθήνα 2011.
- Tzachili 2003: Tzachili I., «Quantitative Analysis of the Pottery from the Peak Sanctuary at Vrysinas, Rethymnon», στο Foster K.P. - Laffineur R. (επιμ.), *METRON. Measuring the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 9th International Aegean Conference, New Haven, Yale University, 18-21 April 2002*, AEGAEUM 24 (2003), σ. 327-331.